

Kinderen van Erasmus of van de Reformatie

Tjaard Barnard, 28 oktober 2023

Inleiding

Gedurende het grootste gedeelte van de twintigste eeuw verschenen er met regelmaat korte pamfletten, korte geschriften of folders die aan Remonstranten en mensen in de kring om de geloofsgemeenschap heen, verkondigden waar de Remonstrantse Broederschap voor stond. In de eerste drie drukken van de boekjes *De Remonstrantse Broederschap, wat zij is en wat zij wil* die vanaf 1928 verschenen, werd slechts een enkele zin gewijd aan de humanistisch christelijke oorsprong van de Remonstranten. De vierde druk die in 1937 verscheen, was een stuk uitvoeriger. Een vijfde druk in 1957 spreekt nog wel over het humanistisch christendom, maar laat de naam Erasmus niet meer vallen. In 1964 wordt Erasmus nog slechts genoemd als bron van Arminius.

In folders komt meestal een kort zinnetje voor, waarin de basis van het 17de-eeuwse remonstrantisme gevonden wordt in het humanistisch christendom. Over het algemeen wordt het beschouwd als een algemeen bekend feit.

Vandaag wil ik ingaan op de manier waarop de belangrijkste remonstrantse theoloog uit de twintigste eeuw, Gerrit Jan Heering, de Erasmiaanse wortels benaderde. Hopelijk is er straks, tijdens de vragenronde en gedachtewisseling, tijd om het geheel van de remonstrantse geschiedenis te overzien en te bespreken wat de blijvende betekenis van een en ander is.

Een lezing ter Algemene Vergadering

In 1936 hield de seminariumhoogleraar Gerrit Jan Heering (1879-1955) een doorwrochte lezing bij de Algemene Vergadering van de Remonstrantse Broederschap.¹ Deze vergadering van bestuurders en predikanten kwam in die jaren op twee dagen samen. Op de eerste dag lag de nadruk op alle bestuurlijke kwesties, op de tweede dag werd er een stevig, inhoudelijk onderwerp besproken. Deze lezingen werden opgenomen in het blad *Uit de Remonstrantse Broederschap*, het toenmalige *AdRem* en hadden veel invloed. Zo'n vijftien jaar daarvoor had dezelfde Heering al gesproken over het 'Sociale Element in onze godsdienst prediking', een rede die door de NRC besproken werd onder de titel 'De Kerk als maatschappelijk geweten'. Deze rede luidde een periode in waarin de Broederschap zich nadrukkelijk maatschappelijk ging uiten. Zo kwamen er uitspraken over de wenselijkheid van het mogelijk maken van dienstplicht weigeren, de vraag of godslastering strafbaar gesteld moest worden (nee!) en wat, vanaf het midden van de dertiger jaren, de gevaren waren van de absolute staten, zoals die zich ontwikkelden in nazi-Duitsland en communistisch-Rusland. Kortom: zo'n lezing had nogal wat impact op het kerkgenootschap.

Wandelclub

In 1936 sprak Heering over Erasmus. Dat was niet verrassend. Het was het herdenkingsjaar van het overlijden van Erasmus, in 1536 te Bazel. Eerder had Johan Huizinga in 1924 de

¹ *Handelingen van de Algemene Vergadering 1936*, 139-156.

eerste druk uitgegeven van zijn bekende Erasmus monografie.² En u moet weten dat Heering en Huizinga elkaar zeer goed kenden.³ Met enkele anderen vormden zij een hooggeleerde wandelclub, die met enige regelmaat op pad ging. Men stuurde elkaar presentexemplaren van boeken en ongetwijfeld besprak men ook de inhoud. De foto is niet heel scherp, maar hier zien we de wandelclub met allerlei interessante figuren, die in de geschiedenis van de Leidse Universiteit een belangrijke rol zouden spelen.

Van links naar rechts zien we de hooggeleerden Eduard Maurits Meijers (1880-1954) de bekende jurist van het burgerlijk wetboek wiens ontslag op 23 november 1940 aanleiding zou zijn tot het bijzondere college van Rudolph Pabus Cleveringa (1894-1980) op 26 november, dat aanleiding was tot het sluiten van de Leidse universiteit, Jan van der Hoeve (1878-1952) (oogheekunde), Johan Huizinga (1872-1945), Gerrit Jan Heering en hoogleraar anatomie Joannes Antonius James Barge (1884-1952). Barge hield op hetzelfde moment als Cleveringa een minder bekend college, waarin hij aantoonde hoe onzinnig de nazistische rassenleer was. De remonstrantse hoogleraar Lambertus Jacobus van Holk (1893-1982) sprak op hetzelfde moment, ook als protest, geheel buiten het collegerooster om, over de joodse wijsgeer Spinoza. In 1948 zou Heering schrijven over Huizinga's religieuze gedachten.

Golfbeweging in remonstrantse geschiedenis

De vraag die aan de orde is: Kinderen van Erasmus of van de Reformatie laat kernachtig zien, hoe er in de loop van de geschiedenis van de Remonstranten gesproken is over wat de diepste identiteit van het kerkgenootschap is. Mijn negentiende eeuwse voorganger als predikant in deze gemeente, Martinus Cohen Stuart (1824-1878) betoogt al, dat de geschiedenis van de Remonstrantse Broederschap zich laat indelen in heel verschillende perioden, waarin telkens een andere nadruk, als in een golfbeweging, gelegd wordt op de identiteit van het kerkgenootschap. Tot zijn tijd, we spreken dan over de zeventiger jaren van de negentiende eeuw, zijn er vier perioden te onderscheiden. In de beginperiode was de Broederschap een klassiek calvinistisch kerkgenootschap. De invloed van Calvijn en Genève stond centraal, al was er natuurlijk wel het springende punt van de predestinatie. De tweede periode die Cohen Stuart herkent is die van de Verlichting. Hier neemt men afscheid van het al te streng reformatorische. Remonstranten passen zich *con amore* aan aan de tijdgeest. Cornelius Nozeman (1720-1786) publiceert zijn vogelen. Paulus van Hemert (1756-1825), hoogleraar aan het seminarium, introduceert de filosofie van Immanuel Kant (1724-1804) in Nederland. De derde periode begint met het optreden van Abraham des Amorie van der Hoeven (1798-1855) die als seminariumhoogleraar zijn kerkgenootschap weer een klassiekere, vromere en bijbelsere koers laat varen. In de laatste jaren, zo stelt Cohen Stuart is een vierde periode begonnen, die van het theologisch modernisme, wat we nu de vrijzinnigheid zouden noemen. Een beweging waarin de autonomie van de gelovige, een kritische benadering van de Bijbel en een distantie van een bovennatuurlijk godsbeeld centraal stond. Het seminarium wordt in 1872 verplaatst naar Leiden om van de gematigd orthodoxe seminariumhoogleraar

² Johan Huizinga, Erasmus, Haarlem 1924.

³ G.J. Heering, Johan Huizinga's religieuze gedachten als achtergrond van zijn werken, Lochem 1948, pp. 8-10.

Joannes Tideman (1807-1891) af te komen, die opgevolgd wordt door de strikt moderne Cornelis Petrus Tiele (1830-1902).

Ten overvloede meldt Cohen Stuart dat hij zich vooral als een remonstrant van de eerste en derde periode beschouwt en afscheid neemt van de tweede en vierde. In vervolg op Cohen Stuart zou je kunnen zeggen dat de benoeming van G.J. Heering in 1919 als seminariumhoogleraar het begin is van een vijfde periode waarin het klassiek kerkelijke, zo je zou willen, reformatorische centraler komt te staan. Wanneer je precies de grens legt voor een zesde periode is wat onduidelijk, maar vanaf de jaren zeventig zie je steeds meer nadruk op een postmoderne, interreligieuze inspiratie. De bijbelse traditie wordt minder relevant. Zeker het hoogleraarschap van Christa Anbeek (1961) typeert een tijdvak van postchristelijke beschouwingen waarin de openbaring en de reformatorische traditie waaruit de Broederschap voortgekomen is, weinig aandacht meer kregen.

Als je de geschiedenis van de Broederschap overziet, kun je gemakkelijk stellen dat de periodisering van Cohen Stuart ook van toepassing kan zijn op de waardering van het gedachtegoed van Erasmus. Tegenover een eerste, een derde en een vijfde periode die wat gereformeerder ogen, staan een tweede, vierde en zesde periode die wat meer de nadruk leggen op een humanistisch christendom. Kinderen van Erasmus of van de Reformatie, het zijn twee zielen in de remonstrantse borst, die telkens strijden om voorrang.

Rede van Heering

Goed, na al deze beschouwingen, als vanuit een helikopter, wordt het tijd om ons wat preciezer te buigen op de rede van Heering in 1936. Heering is met Karel Hendrik Roessingh (1886-1925) degene die het rechtsmodernisme, een correctie op de al te grote vrijzinnigheid van de negentiende eeuw, vorm gegeven heeft.

Heering spreekt in de lijn van alle Erasmusherdenkingen die in die tijd plaatsvinden. Hij is voorzichtig, want hij weet dat vele aanwezigen zich inmiddels gedegen hebben ingelezen. Hij vertelt direct te leunen op het grote werk van echte Erasmuskenners, met name de eerder genoemde Huizinga en Johannes Lindeboom (1882-1958).

Heering stelt dat de oorsprong van de Remonstranten bepaald is door drie reformatorische bewegingen die in verschillende perioden voorafgaand aan het ontstaan van Remonstranten hun invloed hebben gehad.

Drie reformatorische bewegingen

De eerste, rond 1500, is die van Erasmus, die een hervorming binnen de kerk betoogde. Hier wordt ook diens verworteling in de Moderne Devotie mee opgenomen.

De tweede, dan spreken over de periode vanaf 1540, is die van lokale hervormers in de Noordelijke Nederlanden, theologen en geestelijken die beïnvloed werden door de eerder genoemde Moderne Devotie, Erasmus, maar ook door Luther, een zelfstandige weg zochten. Zij werden protestant, maar hielden ook vast aan bepaalde gebruiken uit de

Rooms-Katholieke kerk. Namen klinken hier als Anastasius Veluanus en Hubertus Duifhuis. De laatste had een zeer grote invloed op Johannes Uytenbogaert gehad. In de literatuur wordt deze beweging de nationaal gereformeerde richting genoemd.

De derde beweging is die van de grote reformatoren Maarten Luther (1483-1546) en Johannes Calvijn (1509-1564) die nadrukkelijk gebroken hebben met de kerk van Rome. Het calvinisme begint in de Noordelijke Nederlanden vanaf 1560 grote invloed te krijgen. Waar de Arminiaanse beweging vanaf het begin van de zeventiende eeuw ontstaat, is deze dus al veertig jaar door het calvinisme beïnvloed en heeft daarmee ook de grootste invloed gehad.

Hierna gaat Heering uitgebreid in op de betekenis van deze drie stromingen. Het gedachtegoed van Erasmus vat hij in vijf punten samen:

1. Een opvoeding tot meer kennis en beschaving
2. De zuivering van de kerk van haar misbruiken
3. De terugkeer naar het oorspronkelijke Evangelie
4. De bevrijding van de theologie uit de scholastiek
5. Het terugbrengen van de godsdienst tot de noodzakelijke kern.

De nationaal gereformeerde invloed, dus de tweede stroom van reformatie, is een beweging van individuele predikers, die een milde orthodoxe vroomheid en verdraagzaamheid voorstaan. De nadruk ligt niet op de rechte leer, maar meer op praktische vroomheid. Latere remonstranten zullen zich heel nadrukkelijk hierop beroepen. 'Wij waren er eerder dan gij', zei Uytenbogaert aan deze rekkelijke theologen denkend, tegenover de precieze volgelingen van Calvijn.

De derde reformatorische beweging acht Heering veel nadrukkelijker theologisch. Men had veel aan het humanisme van Erasmus en de renaissance te danken - bijvoorbeeld de nadruk op het bestuderen van de bijbelse bronnen - maar men ging het veel meer theologisch systematiseren. Nadruk kwam te liggen op het *sola fide* en het *solī Deo gloria*. Alleen het geloof kon het heil brengen. Alleen de grote, soevereine God, verdiende de eer. Hier is sprake van een volstrekt ander mensbeeld dan bij Erasmus, die meende dat studie de mens verder kon brengen. Erasmus verkondigde, in lijn van de kerk waaraan hij trouw bleef, dat de mens zijn heil zelf zou kunnen bewerken. Hij verdedigde met verve de vrije wil. Hiertegenover stond de Reformatie van Luther en Calvijn: de mens is nietig, onbekwaam tot enig goed, en is zonder Gods redding helemaal niets.

De vroege Remonstranten, zo stelt Heering, waren beslist gereformeerd, al zijn ze nooit hun andere wortels vergeten. Hij onderscheidt vier elementen waarin hun waardering voor de Erasmiaanse traditie herkenbaar is:

1. een humanistische inslag: belangstelling voor vrij wetenschappelijk onderzoek, verbinding met cultuur, een mensbeeld met ruimte voor universele liefde van God

(niet alleen voor de uitverkorenen) en een mensbeeld met een vrije mens die zelf iets te kiezen heeft.

2. een ethische inslag: geloof gaat om liefde. De bijbeltekst die vaak door Erasmus wordt aangehaald: ‘het geloof, door de liefde werkend.
3. een afkeer van scholastische speculatie in de theologie
4. liefde voor vrijheid en verdraagzaamheid.

Toch benoemt hij ook vier elementen waarbij er veel meer afstand is tussen de vroege remonstranten en Erasmus.

1. Remonstranten hadden een sterker gevoel voor mystiek
2. Erasmus verwachtte veel voor de ontwikkeling van mensen van de bestudering van de klassieke literatuur, met daaronder een bijzondere plek voor de bijbel, terwijl Remonstranten vooral de nadruk op het geloof legden.
3. Erasmus was eerder een man van de taal dan van de theologie. Arminius, Episcopius en de zijnen waren echte theologen. Erasmus niet.
4. Bij geloof ging het Erasmus vooral om de ethiek, terwijl het voor Remonstranten meer om geloof ging. ‘De vrijheid, die Erasmus zocht was in de eerste plaats de vrijheid van denken, de vrijheid van studie: de vrijheid der Remonstranten was en bleef de gelóófsvrijheid, aan God gebonden, van menselijk en kerkelijk oordeel vrij.’

In milde eerlijkheid somt Heering een paar minder aantrekkelijke eigenschappen van Erasmus op:

1. Een geest van ontzagwekkende breedte, niet van eerbied-afdwingende diepte
2. Meer een groot intellect, dan een groot karakter
3. rijker aan licht dan aan warmte
4. Eerder een scherpe dan een diepe kijk op het leven, de mens, op God

Heering kiest voor Reformatie

Wanneer Heering moet kiezen tussen Erasmus of de Reformatie, kiest hij duidelijk voor het tweede. Terwijl Erasmus worstelde met de schone letteren, worstelde Luther in zijn monnikencel met zichzelf, met zijn zonde en met God. Heering acht in de zaken van het geloof de opvattingen van de reformatoren veel dieper, existentiëler. Zij kozen nadrukkelijk. Hun navolgers gingen het martelaarschap niet uit de weg, terwijl Erasmus ten diepste toch voor de veiligheid koos, maar daarmee ook nooit de diepte van het geloof bereikte en uiteindelijk moedeloos en mismoedig zijn einde naderde.

Toch is en blijft de correctie van Erasmus nodig. Want de reformatoren worden vaak te absoluut genomen. De eenzijdige nadruk op het sola fide laat te weinig ruimte voor het geloof. Zie de correctie al van Paulus in zijn loflied op de liefde uit 1 Cor. 13. De nadruk op het ware geloof, verlamt. Een starre dogmatiek biedt te weinig ruimte voor de geest.

Kortom: de Erasmiaanse wortels blijven belangrijk, aldus Heering.

Vader en moeder

Heering komt tot een conclusie en hierin verwijst hij naar een rede⁴ van George Johan Sirks (1887-1969) die zijn opvolger zal worden als hoogleraar aan het Remonstrants Seminarium . Remonstranten zijn in historische zin kinderen van Erasmus én van de Reformatie. De Reformatie is hier het belangrijkste voor het geloof, als een strenge vader, maar kan de correctie van Erasmus' humanisme, als liefdevolle moeder, niet missen. Sirks stelt:

‘Calvijn is de vader der Gereformeerden, ook van de Remonstrantsch-Gereformeerden. Uit eerbied voor hun vader hebben Calvinisten in Holland de moeder verloochend. Uit genegenheid voor de moeder echter hebben de Remonstranten zich verzet tegen de vereering van den vader alleen; hem geheel verloochenen hebben zij niet gewild’.⁵

Remonstranten zijn naar het oordeel van Heering vooral kinderen van de Reformatie, maar moeten daarnaast het kinschap van Erasmus niet vergeten, omdat het een noodzakelijke correctie is op het al te reformatorische.

Slotbeschouwing

Ik kom tot een slotbeschouwing. In de twintigste eeuw wordt in allerlei geschriften over de Remonstrantse Broederschap uitgebreid gesproken over de Erasmiaanse oorsprong van het kerkgenootschap. Over het algemeen is het weinig diepgaand, blijft het beperkt tot enige woorden over de geschiedenis, zonder dat het verder doorwerking krijgt.

In het herdenkingsjaar 1936 spreekt Heering uitgebreid over Erasmus. Zijn conclusie is dat de nadruk moet liggen op de Reformatie, terwijl Erasmiaanse accenten nodig blijven.

Ongetwijfeld is nu, een kleine tachtig jaar later, er ruimte voor een andere beschouwing. Maar die onttrekt zich aan de kleine, historische beschouwing die ik in gedachten had.

Graag dank ik u voor uw aandacht.

⁴ G.J. Sirks, ‘Geschiedenis en karakter van het Remonstrantsche Seminarium’, in G.J. Heering en G.J. Sirks, *Het Seminarium der Remonstranten driehonderd jaar 1634-1934*, Amsterdam 1934, 43-166, in het bijzonder 67.

⁵ Ibidem.